

УДК 811.161.3

Д. А. Карпечкіна,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт
дацэнт кафедры агульнага і славянскага мовазнаўства
МДУ імя А. А. Куляшова (г. Магілёў, Беларусь)

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ТРАНСФАРМАЦЫЯ ЯК АДЗІН СА СПОСАБАЎ ТЭРМІНАЎТВАРЭННЯ

У артыкуле аналізуецца адзін са спосабаў тэрмінаўтварэння – лексіка-семантычны. Вызначаецца прадуктыўнасць семантычнай дэрывацыі пры ўтварэнні на-

вуковых паняццяў розных галіновых тэрмінасістэм. Выяўляюцца больш і менш прадуктыўныя мадэлі тэрмінаў, утвораных лексіка-семантычным спосабам.

Даследаванне праблем словаўтварэння на матэрыяле розных галіновых тэрмінасістэм ужо некалькі дзесяцігоддзяў з’яўляецца адным з найбольш актуальных напрамкаў у лінгвістыцы, паколькі менавіта тэрміналогія з’яўляецца тым пластом лексікі, які пастаянна папаўняе слоўнікавы склад беларускай нацыянальнай мовы новымі намінацыямі. Нягледзячы на ўсю разнастайнасць спосабаў і сродкаў тэрмінаўтварэння, на кожным з этапаў развіцця беларускай нацыянальнай тэрміналогіі адной з дамінуючых заставалася традыцыя ствараць новыя тэрміны на аснове слоў, што ўжо замацаваліся ў агульнаўжывальнай мове.

Спецыялізацыя значэння агульнаўжывальных слоў адбываецца ў выпадках, калі апошнія ўжываюцца ў сферы спецыяльнай камунікацыі і набываюць тэрміналагічнае значэнне, атрымліваюць адметную дэфініцыю. Тлумачэнні падобных лексем, пададзеныя ў тлумачальным слоўніку, даюць мінімум інфармацыі аб прадмеце, зыходзячы з бытавых уяўленняў чалавека аб з’явах навакольнай рэчаіснасці. Калі ж гэтыя лексемы ўводзяцца ў навуковы ўжытак, то, суадносячыся з тымі самымі прадметамі ці з’явамі, яны напauняюцца зместава элементамі адпаведнай тэорыі і асэнсоўваюцца ўжо ў межах паняццяў пэўнай галіновай тэрмінасістэмы. Параўнаем: *біццё* – 1) ударэнне, стуканне [5]; 2) *заміранні і ўзмацненні гукаў, якія хутка ідуць адзін за адным і ўзнікаюць у выніку адначасовага гучання двух блізкіх па частотах тонаў* [3]; *вертыкаль* – 1) прамая, напрамак якой супадае з напрамкам адвесу, вертыкальная лінія [5]; 2) *абазначэнне адначасовага гучання некалькіх гукаў* [3]; *луг* – 1) сенажаць, пераважна заліўная, пакрытая шматгадовай травяністай расліннасцю [5]; 2) *прыродны ці штучны (пасяўны луг) тып згуртаванняў травяністых імнатгадовых раслін, якія прыстасаваны да ўмоў сярэдняга ўвільгатнення і нармальна развіваюцца на працягу ўсяго перыяду вегетацыі* [1].

Наступны прадуктыўны тып семантычнай дэрывацыі – метафарычныя трансфармацыі. Як сцвярджаюць лінгвісты, “навуковыя спосабы апісання рэчаіснасці заўсёды мелі метафарычны характар” [4, с. 76]. Метафарызацыі падпадаюць перш за ўсё словы, што называюць найбольш вядомыя паняцці і прадметы. Падстава для пераносу – агульны для ўжо існуючай лексемы і новаўтварэння семантычны кампанент (т.зв. інтэгральная прымета). Менавіта яна і кладзецца ў аснову ўтварэння новага дэнагата. Так, на аснове метафарычнага пераносу паводле знеш-

ныга падабенства ўтвораны многія намінацыі самых розных галіновых тэрмінасістэм: *жыраф* – 1) афрыканская жывёліна з вельмі доўгай шыяй і доўгімі нагамі [5]; 2) адна з разнавіднасцей вертыкальнага фартэпіяна (раяля); па сілуэце нагадвае аднайменную жывёліну [3]; *шацёр* – 1) жыллё, пабудаванае ў форме конуса [5]; 2) прыстасаванне для сушкі сена [5]. Прадуктыўным выступае і перанос паводле падабенства з дзейнасцю ці функцыяй: *ізалятар* – 1) памяшканне для асоб, што маюць патрэбу ў ізаляцыі [5]; 2) марлевы мяшок для ізаляцыі кастрыраваных кветак [5]; *гігант* – 1) істота, расліна незвычайных памераў, велікан [5]; 2) асноўны фармат грампласцінкі, час гучання якой дасягаў 65 мін. [3]. На аснове пераносу паводле падабенства па колеры ўтварыліся многія тэрміны з галіны фітапаталогіі: *белая ножка, жаўтуха раслін, іржа, чорная ножка* і пад. У асобных дэнататаў у аснове пераносу ляжыць адразу некалькі прымет. Напрыклад, аграгэхнічныя тэрміны *брытва, грэбень, вілка* ўзніклі на аснове знешняга падабенства з адпаведнымі прадметамі бытавога ўжытку, а таксама падабенства па выконваемай функцыі. Трэба адзначыць, што ў сваёй большасці тэрміны, утвораныя шляхам метафарычнай трансфармацыі, зразумелыя многім носьбітам нацыянальнай мовы дзякуючы шырокаму выкарыстанню тых рэалій, для называння якіх яны выкарыстоўваюцца.

Часам зыходным матэрыялам для новай намінацыі служыць не агульнаўжывальная лексема, а тэрмін з іншай галіновай тэрмінасістэмы. Так, на аснове падабенства па месцаразмяшчэнні з сельскагаспадарчай намінацыяй *атожылак* (малады парастак), у глебазнаўстве ўзнік і замацаваўся тэрмін з такой самай гукавой абалонкай для называння адгалінавання руданоснай жылы.

Метанімізацыя як тып лексіка-семантычнага тэрмінаўтварэння характэрна ў асноўным для адцягненых аддзяяслоўных субстантываў і прадстаўлена мадэллю дзеянне – вынік дзеяння: *адхіленне* – 1) дзеянне паводле дзеясл. *адхіліць* – адвесці ўбок, адварнуць [5]; 2) часовае ўвядзенне да акорда, якое прымаецца за мясцовую тоніку, падобных функцый танальных [3]; *шчыток* – 1) дзеянне паводле дзеясл. *шчытаць* – зашчамляючы чым-н., аддзяляць [5]; 2) спосаб здабывання гуку на струнных інструментах [3]; *нагул* – 1) адкорм на пашы жывёлы, якая прызначана для забою; 2) ступень адкормленасці такой жывёлы, колькасць тлушчу [5]; *жніво* – 1) уборка збожжавых культур; 2) зжатая збажына, ураджай [5]. Акрамя названай мадэлі, дастаткова прадуктыўнымі выступаюць і наступныя: назва дзеяння – час, калі выконваецца дзеянне (*касьба, малацьба, сяўба*); назва цэлага – назва часткі цэлага (*агурок, бульба, гарох, груша*); назва выканаўцы дзеяння – назва механізму для яго выканання (*падборш-*

чык, раскідвальнік). У асобных выпадках маюць месца і больш складаныя мадэлі метанімічных трансфармацый: назва дзеяння – назва месца дзеяння – назва часу, калі дзеянне выконваецца: *сенакос* – 1) касьба травы на сена; 2) месца, адведзенае для касьбы; 3) час уборкі сена [5]; назва дзеяння – назва машыны для выканання дзеяння – назва выніку дзеяння: *вальцоўка* – 1) дзеянне паводле значэння дзеяслова *вальцаваць*; 2) вальцовы млын; 3) пшанічная мука першага гатунку [5].

Такім чынам, лексіка-семантычная трансфармацыя выступае як высокапрадуктыўны спосаб тэрмінаўтварэння, бо “паміж слоўнікам навукі і слоўнікам быту цесная сувязь. Усякая навука пачынае з вынікаў, здабытых мысленнем і мовай народа, і ў далейшым сваім развіцці не адрываецца ад народнай мовы” [2]. Утвораныя тэрмінаадзінкі захоўваюць семантычную сувязь са словам-крыніцаю, але становяцца прынцыпова іншымі, сэнсава перааформленымі адзінкамі. Новаўтварэнне без знешніх змяненняў трансфармуецца ў дакладна сфарміраванае навуковае паняцце.

Спіс літаратуры

1. Беларуская Савецкая энцыклапедыя : у 12 т. – Мінск : Гал. рэд. БелСЭ, 1969 – 1975.
2. Виноградов, В. В. Основные типы лексических значений слов / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 3-29.
3. Музычны слоўнік беларуска-рускі. Музыкальны слоўвар русско-белорусский / аўт.-склад.: Г. Р. Куляшова, Т. Г. Мдывані, Н. А. Юўчанка і інш. ; Навук. рэд. : Г. Р. Куляшова, Л. А. Антанюк. – Мн. : Бел. навука, 1999. – 559 с. : нот. іл.
4. Петров, В. В. Семантика научных терминов / В. В. Петров. – Новосибирск : Наука, 1982. – 126 с.
5. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. – Мінск : БелСЭ, 1977 – 1984.